

Het hoofd van een ander

Manon Uphoff

In 2005 werd ik gebeld door het Willem Frederik Hermans instituut. Of ik ervoor voelde om af te reizen naar St. Petersburg en aan de (Russische) lezer daar wat te vertellen over W.F. Hermans' novelle *Het behouden huis*, waarover ik toen net een essay had geschreven. Ik zei ja en deed, eenmaal in St. Petersburg, mijn best zo veel mogelijk zinnigs te zeggen over deze in 1952 verschenen sinistere novelle waarin een naamloze soldaat, een partizaan, in de Tweede Wereldoorlog zijn intrek neemt in een luxe villa, ergens in Centraal-Europa, tot ook een Duits regiment zich aandient en zich inkwartiert. Verschillende partijen bezetten nu het huis, waarna de zaken gruwelijk uit de hand lopen. Aan het eind is het huis en alles wat zich daarbinnen ooit heeft bevonden zo goed als vernietigd. Ik sprak over de sardonische humor die door de schrijver bij het beschrijven van alle kille wederwaardigheden was ingezet. Hoe het huis zowel personage als arena was, en dat bezetter en bezetting er onlosmakelijk en gewelddadig in met elkaar waren verbonden. Maar veel van wat ik vertelde sloeg dood, scheerde rakelings langs, of sneed dwars door een (Russische) werkelijkheid die ik niet kende.

Ik moest aan deze novelle denken, en aan mijn poging de St. Petersburgse lezers te overtuigen van het belang ervan, nu me gevraagd is na te denken over de dekolonisatie van de geest. Want *dekolonisatie* van de geest leidt onherroepelijk tot vragen over een *kolonisatie, bezetting* van de geest. Waaruit bestaat die? Kan je zo'n bezetting van de geest bestuderen? Is het mogelijk onze eigen geest te onderzoeken als die eenmaal 'gekoloniseerd' is, bezet is (geweest)? Onzelf van zo'n bezetting te bevrijden? Hoe? Bovendien, is het wel mogelijk om met ons eigen brein ons eigen brein te beschouwen? En hoe zit dat met de kolonisor?

Welke aspecten van het menselijk bestaan worden niet toegestaan, geweerd, onderdrukt onder de kolonisatie van de geest?

We zouden een tweede hoofd moeten hebben, zegt de verteller in de novelle van Hermans, om te begrijpen wat dat ene hoofd is, maar we hebben er maar een.

Een vrije geest is die waar opvattingen en gedachten, ook die van anderen, zonder stremming kunnen stromen, waarin beweging is. Een geest met bewoners en talrijke gasten is niet erg. Wel ernstig is het als daarbinnen geen ruimte, geen echte plek meer is voor het ik om zich, in gesprek met die andere stemmen, te ontwikkelen.

Maar waar ligt de grens tussen een gastvrij brein, waarin sprake is van in- en uitstroom van gedachten, ideeën en emoties, en een geest die wordt bezet, overgenomen en ingevuld door anderen? Of waarin alle opvattingen over wat de wereld is, en wie die ander is, al zijn vastgelegd? De posities bepaald. De rollen voorgeschreven. De verhalen over wie we zijn en kunnen zijn in steen uitgehouwen, onuitwisbaar en onveranderlijk. Als de geest niet fluïde en licht is, maar een hard, taai en ondoordringbaar ding?

De novelle *Het behouden huis* bevatte een benadering en beschouwing van de werkelijkheid die, durf ik te stellen, niet exemplarisch is voor Hermans, maar er wel een is die hij als schrijver tot in de finesses heeft vastgelegd en uitgewerkt; een die vertrekt vanuit het ene hoofd, als nucleaire kern. Scheen de novelle ooit vooral een gruwzaam verslag van de waanzin en de grimmige lach van de oorlog, na herlezen lijkt vooral het getoonde failliet van het individuele denken erin centraal te staan. Het idee dat denken, en vooral het denken van één persoon, genoeg is om de wereld (en de levende wezens) te kennen. Een stroeve, gemankeerde, invalide wereld, waarin de mens maar niet in staat is of wil zijn, om buiten zichzelf te treden en zichzelf als de ander te zien.

De verteller in het verhaal is een jonge man, soldaat. Hij kan zich vermommen, verkleden als de ander, zijn eigen spiegelbeeld worden, uiteindelijk explodeert de boel, en dat is met een ijzeren logica meteen ook de implosie van het individu, van die ene mens waarin die hele onbegrijpelijke wereld zich heeft opgehoopt. Het laat zien waar de denkfout zit. Want steeds opnieuw wordt alleen dat hoofd, alleen het (eigen) denken ingezet. Hier treffen we de fatale vergissing van de bezetter, de kolonisator, de usurpator van de geest aan. Dat de hele wereld, met al het levende en eigene uit dit ene ik voortspuit. En door dit ene ik, denkend met dit ene (enige) hoofd, ingevuld en beheerst mag worden.

‘Deze benen schaal met zijn beweeglijk vel daar komt alles vandaan: de andere mensen, de wereld, de oorlog, de dromen, de woorden, de daden die zo vanzelf gaan dat men zich niet kan voorstellen ooit tot nadenken in staat geweest te zijn; zo vanzelf, alsof iemands daden de gedachten van de wereld zijn.’

En we zien/lezen hoe in dat ene hoofd ervaring geen emotie wekt, niets bewerkstelligt, met niets in contact staat. Hoe alles slechts een tijdelijk signaal is, een elektrische flakkering, nergens echt op een plek in het brein terecht komt. De totaalverschrikking van een leven waarin de mens niet uit deze ‘benen schaal met zijn beweeglijk vel’ kan breken.

Hoewel ik de novelle van Hermans nog steeds meesterlijk vind, het is er een die me diep beïnvloed heeft, denk ik toch, steeds vaker, we hebben geen tweede hoofd van onszelf nodig, maar (eindelijk) het hoofd van een ander...

Vergelijking en contact met de geest van de ander is noodzakelijk, van levensbelang. Als wij onze hoofden en onze geesten niet met elkaar in contact kunnen brengen of met elkaar kunnen vergelijken, ligt waanzin eenvoudig op de loer. En gaat het niet om waanzin, dan wel om verbanning en verstikking. Bovendien, het is niet alleen door en met de taal dat onze geest wordt ingericht. Fysieke en zintuiglijke ervaringen en indrukken komen rechtstreeks tot ons, zonder tussenkomst van de taal, en zijn even belangrijk, en vaak blijvend. Een blik, een aanraking, een geur. In *De laatste getuigen: Kinderen in de Tweede Wereldoorlog* laat Svetlana Alexijevitsj – schrijfster, onderzoeksjournalist, grootmeester in het weergeven van andermans stemmen – de kinderen aan het woord over zulke voortalige of niet-talige herinneringen. Het zijn volwassenen die terugkeren naar wie ze waren, zoals de zesjarige Zjenja Belkevitsj, nu arbeidster.

‘Ik heb lang niets gezegd, ik keek alleen. Daarna herinner ik me een zomer. Een prachtzomer. Een onbekende vrouw aait me over m’n hoofd. Ik begin te huilen en te praten... Ik vertel over papa en mama. Hoe papa wegging zonder om te kijken... hoe mama op de grond lag... hoe er kevers over het zand kropen...’

De vrouw aait me over m’n hoofd. Dan besef ik dat ze op mama lijkt...’

Een dekolonisatie van de geest betekent ook een nieuwe verbinding durven aangaan met het lichaam. En een heroverwegen van onze relatie tot dit lichaam. Tot de ontroerende kwetsbaarheid en eenmaligheid ervan.

Wanneer weten en beseffen we dat onze geesten bezet zijn? Of dat we de geest (en niet zelden ook het lichaam) van anderen bezetten? En op welke manieren? Wanneer is het eerlijk, waar en juist om te spreken over de kolonisatie van de geest? En hoe te dekoloniseren, welke rol spelen andere perspectieven daarin?

Alleen wanneer we gedaantewisselaars worden, durven te veranderen, ons mentaal durven te verplaatsen, ons de vorm van het leven van anderen kunnen voorstellen en indenken, kunnen we dekoloniseren. Alleen als we weten wat ons perspectief werkelijk inhoudt kunnen we onze eigen geest bevrijden. Dat heeft een serie stappen nodig.

Een van die stappen bestaat uit het herstellen van de verbinding tussen daders en hun daden, tussen vertellers en de vertellingen die zij eenzijdig hebben geschreven, tussen machthebbers en het door hen uitgevoerde machtsspel.

Want nog maar al te vaak gaat het in processen van kolonisatie en dekolonisatie over wat we verbergen, verhullen en wat we openbaren in de verhalen die we over onszelf aan onszelf en aan de wereld vertellen. En hoe de wereld daarop reageert. In dit verband is de documentaire over O.J. Simpson, *Made in America*, uitermate verhelderend. Deze ruim zeven uur durende documentaire van Ezra Edelman, waarvoor hij een Oscar ontving, geeft voor het eerst het brede narratief, waarin alle andere, eerdere narratieven zijn vervat. Dat van O.J. de sportheld, O.J. de moordenaar, O.J. als de tot de witte samenleving toegetreden bewonderde uitzondering, O.J. de mishandelaar, O.J. de charmante man naar wie miljoenen mensen opkeken en die zij wilden zijn, O.J. in het door raciale spanningen verscheurde Amerika. O.J. de vrijgesprokene. En tot slot, als hij na een gewapende overval om zijn memorabilia terug te krijgen, een gevangenisstraf krijgt opgelegd die eigenlijk te hoog is (in reactie op het gebrek aan straf voor de moorden) en wordt opgesloten, het verhaal van O.J. over zichzelf. Dan wordt duidelijk dat hij zichzelf alleen kan zien als de held die ook de wereld in hem zag, en dat zijn eigen daden geen plek krijgen in zijn zelfbeeld. Hij kan zijn opvattingen over wie hij is niet oprekken om zijn handelingen daarin op te nemen. En daar komt het systeem, de wereld om de hoek kijken. Op het moment dat de wereld helpt om dat versplinterde zelfbeeld in stand te houden en zegt: wij gaan mee in die mooie versie van jezelf en staan je bij om dat andere aspect van jou, die ongewenste daden, ongeschreven te laten. Want het bestaande beeld, het ideaal moet intact blijven.

En in de kloof tussen wie we menen of wensen te zijn, en wie we werkelijk zijn valt (het verhaal van) de ander aan gruzelementen.

Maar al te vaak ondersteunen we daders, makers van vreselijke geschiedenissen, in het dragen van hun masker. En soms worden wij zelf onderdeel van ditzelfde mechanisme; een vertegenwoordiger van de samenleving die de ongewenste verhalen en daden liefst wegdrukt, ervaart als té ontregelend. Als wij onszelf niet eens kunnen zien of durven te verbinden met onze eigen handelen, wat mag je dan verwachten van de omgeving?

Overrompelend vond ik dit ene zinnetje van O.J. aan het einde van zijn proces. ‘Denk aan wie ik werkelijk ben.’ Hij bedoelt: O.J. de sportheld.

Dat is wat de onwillige maker vaak doet. Weigeren van het verhaal. En weigeren zichzelf als de maker ervan te beschouwen. O.J. Simpson, Michael Jackson, Harvey Weinstein, Epstein, in hun web of labyrint weven zij een verhaal dat hun slachtoffers maar hebben te ondergaan. Zij kneden het narratief. Zien zichzelf nooit als dader of gewelddenaar, maar als weldoener, of zelfs als slachtoffer. Onterecht behandeld.

Ze dissociëren. En de wereld zit vol met zulke mensen, die het narratief voor anderen schrijven, zich vervolgens terugtrekken, het masker opzetten, de auteursrechten van de door hen geschreven geschiedenissen afwijzen. De dekolonisatie van de geest moet zich daar, bij hen, nog voltrekken.

‘But then I must have done a terrible thing,’ zegt een van de mannen, Anwar Congo, in een andere, al even ingrijpende documentaire, *The Act of Killing* van Joshua Oppenheimer, als hij spreekt over zijn deelname aan de doodseskaders in Indonesië, na de omverwerping van Soekarno in 1965. Hij, destijds dader, heeft zojuist zonder enige schroom in de fictieve setting van de documentaire en zonder schuldbesef vooraf een van zijn doodgemartelde slachtoffers nagespeeld.

Daarna is er ontzetting. Hij breekt, hij braakt.

But then I must have done a terrible thing. Met grote ogen kijkt hij naar de documentairemaker. Het is deels een vraag, deels ontstellende constatering.

En het doek scheurt. En daarachter wordt de waarheid zichtbaar... in een overweldigend moment van werkelijk besef.

De schotten verdwijnen. De geest komt vrij, en het hele verhaal, in alle beweeglijkheid, wordt ontbloot. Hij heeft, voor een moment, in het hoofd, door de ogen en met de zintuigen van een ander geleefd.